

УДК 37.013.73 (045)

Людмила Комісар,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри англійської філології
і філософії мови імені професора О. М. Мороховського,
Київського національного лінгвістичного університету

ПРО СУЧАСНУ ФІЛОСОФІЮ, УНІВЕРСИТЕТ І КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ФІЛОСОФСЬКІЙ ОСВІТІ

У статті трансформацію «філософської освіти в гуманітарний горизонт» запропоновано екстраполювати в сферу осмислення специфіки компетентнісного підходу як маркера сучасної філософії освіти. Отже, в публікації йдеться про практику та проблемність викладання філософських дисциплін в університетах.

Ключові слова: гуманітарність, компетентнісний підхід, освіта (Bildung), рефлексія, університет, філософія.

Людмила Комисар. О современной философии, университете и компетентностном подходе в философском образовании

В статье трансформацию «философского образования в гуманитарный горизонт» предлагается экстраполировать в сферу осмысления специфики компетентностного подхода как маркера современной философии образования. Итак, в публикации говорится о практике и проблемности преподавания философских дисциплин в университетах.

Ключевые слова: гуманитарность, компетентностный подход, образование (Bildung), рефлексия, университет, философия.

Суспільство має рішуче відмовитися від управлінської бюрократичної ілюзії про можливість директивного керування наукою¹.

Європейський етос (Sittlichkeit) стоїть на засадах спільних ціннісних орієнтирів, серед яких сучасні філософи і культурологи виокремлюють насамперед «внутрішній світ» (Innerlichkeit), «глибоку повагу до звичайного життя» (Selbstverwirklichung), «самоздійснення» і «раціональність»². Між тим існує класифікація, яка визначає культурну ідентичність європейця передусім через соціологічні опитування³, де на першому місці серед ідеалів названі права людини (37 %); на другому місці мир — 35 %; на третьому демократія — 34 %, а верховенство закону на четвертому — 22 %. У даному контексті авторитетний український філософ Мирослав Попович зазначає: «...особливості європейської цивілізації — насамперед у системі цінностей, які створені європейськими націями і домінують сьогодні в цивілізованому світі»⁴.

Отже, цілком логічно, що освіта (у сенсі «Bildung», згідно «гуманістичної традиції» німецьких просвітників), зокрема, філософська, повинна виступати на першому місці серед набору сучасних європейських цінностей. Якщо ж звернутися до провідних «квартостей» постіндустріальної доби, то беззапе-

¹ Українська фундаментальна наука і європейські цінності : наукова монографія / Олександр Габолич, Володимир Кузнецов, Надія Семенова. — К. : Вид. дім «Києво-могилянська академія», 2015. — 208 с. — С. 142.

² Йоас Г. Культурні цінності Європи / Ганс Йоас ; за ред. Ганса Йоаса і Клауса Вігандта ; пер. з нім. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. — С. 7—36. — С. 13.

³ Опитано 27 країн ЄС, як зазначається у публікації Богдана Цюпина «Європейські цінності — реальність чи міф?» (від 09.10.2013) : Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25131805.html>

⁴ Попович М. Європа як система цінностей / Мирослав Попович // Вимір раціональності як чинник європейської інтеграції України. — К. : Наукова думка, 2014. — С. 3—35. — С. 3.

речним лідером виступають «нові інтелектуальні технології» (Д. Белл)¹, якими керують сучасні «виробники рішень» із специфічною шкалою цінностей, такі собі конфігуративні «Я» з кліповим мисленням (Е. Тоффлер)². Тож виникає питання, наскільки у «цифровому» ХХІ столітті актуальне і цінне «зростання людини до справжньої гуманності» (Г.-Г. Гадамер)?

Хотілося б звернутися у пошуках відповідей на поставлене питання передусім до рефлексій київських філософів, таких як Інна Бондарчук, Анатолій Лой, Мирослав Попович і Сергій Кримський. Приміром, стаття І. А. Бондарчук «Проблема гуманітарності живого слова філософії» закликає всіх небайдужих інтелектуалів обговорити ті суперечливі реалії, якими супроводжується сучасне викладання філософських дисциплін: «Певна річ, трансформація філософської освіти в гуманітарний горизонт — діяльність довгострокова і проєктивна і, як така, передбачає вивчення різних сценаріїв практичної роботи, діалогічну взаємодію викладачів, серйозну експертизу форм, змісту і засобів викладання філософії»³. Безсумнівно, заявлена проблематика є актуальною у сучасній освітній ситуації в Україні, особливо стосовно дисциплін філософсько-гуманітарного циклу. Можна навіть висловитись радикальніше — існує наразі антифілософський вектор щодо політики у сфері освіти. У цьому контексті не завадило б згадати, що, зокрема, видатний вітчизняний філософ А. М. Лой називає філософію «антиподом вульгарності у ментальному естві людини». Тим самим, на його думку, «філософія і є концептуалізований досвід критичної орієнтації мислення»⁴.

То чи правомірно нівелювати філософію в університетах, позбавляти її статусу «нормативності»? Звернімося до класика, а саме до роздумів Г.-В.-Ф. Гегеля про специфіку викладання та освоєння філософії саме в університетах: «...викладання філософії в університетах, як мені йдеться, повинне призводити до набуття певних знань, а це можливо лише тоді, коло воно піде певним (...) шляхом»⁵. Мислитель акцентує і на характері психологічної настанови та духовних здатностей, що необхідні для освоєння філософії: «Як пропедевтична наука філософія повинна давати формальну освіту і вправу для мислення. А це можливо лише в результаті повного звільнення від

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл; перевод с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: АКАДЕМІА, 1999. — 956 с. — С. 10.

² Тоффлер Е. Третья волна / Елвін Тоффлер; [пер. з англ. А. Євси] / за ред. В. Шовкуна — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2002. — 480 с. — С. 234.

³ Бондарчук І. А. Проблема гуманітарності живого слова філософії (з досвіду спостереження за образами викладання філософії у вузах) / І. А. Бондарчук // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія». Вип. 18 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. — К.: Вид. центр. КНЛУ, 2013. — С. 4—10. — С. 5.

⁴ Лой А. М. Філософія — антипод вульгарності у ментальному естві людини / А. М. Лой // Філософська думка. — 2009. — № 3. — С. 143—162. — С. 152.

⁵ Гегель Г. В. Ф. О преподавании философии в университетах // Работы разных лет. В двух томах. Т. 1. — М.: Мысль, 1972. — 668 с. — (Философское наследие. Т. 49). — С. 417—426. — С. 418.

фантастичного завдяки визначеності понять і послідовному методичному шляху»¹. На нашу думку, тільки філософія в епістемологічному і культурному вимірах є тим первнем, що формує критично мислячу особистість, розвиваючи при цьому і культуру мислення як інтенцію до методологічної рефлексії. Тож «...зробити змістовне доступним для розуміння, охопити його певними думками, зрозуміти і вберегти тим самим від сумних заблуджень повинне бути справою філософії»².

То що ж і нині, в «інформаційну еру», спонукає нас до філософування? У чому полягають особливості філософського «сходження» мислення та духовних потреб індивіда у філософській запитальності? З іншого боку, чому завжди існували соціокультурні передумови неприйняття філософського способу світовідношення, а філософія фактично завжди виступала як «найнезахищеніша галузь культури» (С. Б. Кримський)?

Спробуємо для початку розкрити статус сучасної філософії у міжпарадигмальному вимірі. Почнімо з етимології поняття, звернувшись до одного з класиків. Так, Х. Ортега-і-Гасет зазначає: «...первинно філософія є інноваційним і вільним вибором способу мислення, а тому, напевно, і починається із образ, адже всякий мислитель мислить «проти»»³. Проте відповіді на питання щодо самого поняття «мислитель» ми у цій праці не отримуємо. Більше того, Х. Ортега-і-Гасет зазначає: сумнівно, що узагалі коли-небудь протягом історії, включно з нашим часом, це поняття отримало б точне визначення⁴. Щодо самої назви філософії — тут ми зустрічаємо домінування поняття «алетейя» (αλήθεια). Таким чином, філософія є «методичним прийомом, що забезпечував розкриття αλήθεια»⁵.

Розгляньмо інтерпретацію поняття філософії у пізньорадянському дискурсі, на прикладі інтерв'ю М. К. Мамардашвілі. Так, на думку філософа, ми філософуємо тією мірою, якою намагаємось з'ясувати умови, за яких думка може відбутися як стан живої свідомості, а «...філософія — це оформлення і розвиток станів за допомогою всезагальних понять, але на основі особистого досвіду»⁶. Отже, в філософії предметом вивчення можуть бути лиш оригінальні тексти-першоджерела, що апіорі позбавляє філософію утилітарного зиску, адже «...це просто вміння звітувати перед собою в очевидності — в наявності власної свідомості»⁷. Згадаймо у цьому контексті відому заяву М. Гайдеггера щодо «втечі від мислення» сучасною людиною.

¹ Гегель Г. В. Ф. О преподавании философии в университетах // Работы разных лет. В двух томах. Т. 1. — М.: Мысль, 1972. — 668 с. — (Философское наследие. Т. 49). — С. 417—426. — С. 419.

² Там само. — С. 425.

³ Ортега-и-Гасет Х. Возникновение философии // Х. Ортега-и-Гасет. Что такое философия; [перевод Г. Фридендера] — М.: Наука, 1991. — С. 273—289. — С. 275.

⁴ Там само. — С. 280.

⁵ Там само. — С. 289.

⁶ Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили // Вестник высшей школы. — М., 1989. — № 2. — С. 80—87. — С. 85.

⁷ Там само. — С. 86.

Попри все, людина передусім істота мисляча, яка навіть у своїй «бездумності» перебуває у світлі думки¹. З цим важко не погодитись, хоча антифілософські вектори у вітчизняному (і не лише) освітньому просторі, особливо міністерські «ребрендинги» 2015—2016 рр., часом змушують у цьому сумніватися.

У світлі бачення С. Б. Кримського «...філософія прокладає стратегічні траси людського самобудівництва, є смислотворчістю життя в її надіях, безнадійності та суперечності, тобто виступає як літургія смислу. І тут виявляється подвійна роль філософії, яка не тільки виступає як смислотворчість життя, але водночас не уникає авантюри духу, бо сподівається наблизитись до безконечного, абсолютного, вічного та незбагненого»². «Коли філософія фальшивить, роздвоюється, вона зазіхає на щось святе. Ця святість торкається реалій філософської рефлексії» — така позиція А. М. Лоя³. Тож думка може відбутися лише тоді, коли вона є широко і відкритою, не приховуючи своїх мотивів і намірів, а критично налаштованим філософам і гуманітаріям, як уважає А. М. Лой, цікаво опинитись у зоні поєднання і протиборства різних традицій, коли рефлексія понять мотивується «конфліктом інтерпретацій» (термін П. Рікера). Між тим «уміти ходити по лезу методологічної рефлексії» — це вершина філософської майстерності⁴.

Ми, в свою чергу, пропонуємо екстраполювати окреслену проблематику на терени осмислення специфіки компетентнісного підходу як вміння студента синтезувати набуті навчальні знання з практичною діяльністю; з інтенціями до трансформації професійно-навчальної діяльності у власне професійну. На нашу думку, саме компетентнісний підхід, реалізація його принципу в процесі засвоєння студентами філософських дисциплін уможливить практики гуманістичних інтенцій, які апіорі повинні бути притаманні зазначеним дисциплінам. З цією метою, за пропозицією і під керівництвом професора І. А. Бондарчук нами і був розроблений практичний зріз курсу для студентів-магістрів КНЛУ «Логіка і методологія наукового пізнання (гуманітарні науки)», який має на меті познайомити студентів із сучасним дискусійним характером розв'язання методологічних проблем гуманітарного пізнання, зосередити їх увагу на панорамі сучасних методологічних пошуків у сфері гуманітарного пізнання і у такий спосіб сприяти осмисленню студентами специфіки власних навчальних дисциплін у загально-гуманітарному контексті. Останнє дозволить сформувати у студентів належний теоретико-методологічний кругозір для майбутньої про-

¹ Хайдеггер М. Отрешенность // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге ; [перевод с нем. В. Библина]. — М. : Высшая школа, 1991. — С. 102—104.

² Кримський С. Б. Філософія — авантюра духу чи літургія смислу? / С. Б. Кримський // Запити філософських смислів. — К. : Парапан, 2003. — С. 8—21. — С. 21.

³ Лой А. М. Філософія — антипод вульгарності у ментальному естві людини / А. М. Лой // Філософська думка. — 2009. — № 3. — С. 143—162. — С. 148.

⁴ Там само. — С. 161.

фесійної роботи та практичної реалізації власних дослідницьких інтересів. Викладаючи п'ять років означений предмет, ми можемо зробити висновок, що дана проблемна спрямованість допомагає студентам (принаймні тим, хто справді зацікавлений у навчанні) практично реалізувати такі навички:

- 1) переорієнтації пізнавальної позиції із реципієнта знань на співпошукача смислу гуманітарних явищ;
- 2) запитальності та рефлексивності у ставленні до гуманітарних процесів, що сприяє розширенню когнітивного потенціалу студентства;
- 3) діалогічності, комунікативної культури, що забезпечить майбутньому фахівцеві можливість долучатись до професійних дискурсивних полілогів і дискусій.

Приведемо ще один практичний приклад. Нами у співавторстві з Н. В. Чехун розроблені «Методичні рекомендації до письмової самостійної роботи для студентів II курсу КНЛУ з навчальної дисципліни «Філософія»». Саме такий вид роботи з філософії є важливим елементом навчального процесу, адекватно реалізуючи компетентнісний підхід на практиці. Окреслимо (можливо, і дещо оптимістично) очікувані компетенції студентів:

- 1) формування герменевтичних навичок роботи з філософським текстом (за різними рівнями герменевтичного розуміння тексту-першоджерела: тлумаченням, коментарем, інтерпретацією);
- 2) спрямованість студента до поглибленого аналізу обраної філософської тематики;
- 3) вміння неупереджено зіставляти різні кути зору на досліджувану проблему;
- 4) спроба критичного визначення власної позиції. Дані настанови вже третій рік реалізуються у практикумах до семінарських занять, проте висновки щодо їх ефективності (як практичної реалізації компетентнісного підходу) можна буде зробити, на нашу думку, не раніше, ніж за рік.

Серед наших авторських інноваційних розробок присутній курс «Європейські цінності» («European Values Study»), який як вибіркова дисципліна стартував на усіх факультетах КНЛУ в 2015—2016 н.р. на I курсі. Насамперед, курс спрямований на ознайомлення студентів теоретично і практично з унікальною науково-дослідною програмою в галузі соціальних наук, яка стартувала у 1981 році як проект міждисциплінарних досліджень базових європейських цінностей, «Атлас»¹ яких був репрезентований вперше у 2005 році. Основою цього проекту

¹ Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996—1999—2006 рр. : МОНІТОРІНГ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ (За результатами трьох національних репрезентативних опитувань дорослого населення України, проведених Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка з метою вивчення системи ціннісних орієнтацій населення в межах міжнародних досліджень World Values Survey (1996, 2006 рр.) та European Values Survey (1999 р.)). — Режим доступу : http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/3_evs_wvs_US_2_2008.pdf

стали соціологічні опитування, які проводяться кожні дев'ять років та охоплюють усе більшу кількість європейських країн. Четверта хвиля таких опитувань у 2008 році представила 47 європейських країн / регіонів, від Ісландії до Азербайджану, від Португалії до Норвегії, включаючи Туреччину та Україну (біля 70 000 осіб). Тож курс спрямований насамперед до залучення студентів здійснювати опитування щодо ціннісного вибору (передусім, кожного індивідуально), що здатне як практично доповнити теоретичні студії науково-дослідної літератури, так і сприяти рефлексії студентів з приводу власних ціннісних настанов. Відповідно, мета курсу: познайомити студентів із актуальною дискусією щодо виокремлення певного набору цінностей, які визнані дослідниками-гуманітаріями провідними для європейської культури, такими як свобода, справедливість, права людини і/як громадянина; розмаїття, раціональність і толерантність; національна гідність, самоздійснення і внутрішній світ. Основна увага акцентується на проголошенні першом у ціннісно-вартісній шкалі ієрархії гідності особи (фактичного визнання людини-громадянина як персони у європейському культурному просторі) крізь призму сучасного етико-культурологічного, філософсько-антропологічного, соціально-філософського та філософсько-правового дискурсів. Насамперед даний курс спрямований на критичний виклад матеріалу, без ідеологічної і політичної заангажованості, з обов'язковим гуманістичним спрямуванням, що дозволить сформувати у студентів власний об'єктивний погляд і світоглядно-ціннісні орієнтири стосовно європейських цінностей.

Приведемо емпіричні результати, отримані в результаті опитування студентів КНЛУ у травні 2016 р. Так, перед студентами стояло завдання розставити в ієрархічній послідовності (на власний розсуд) шкалу провідних європейських цінностей, таких як свобода, внутрішній світ, глибока повага до звичайного життя, самоздійснення, раціональність, права людини, мир, демократія, верховенство закону і релігія. Причому була пропозиція, у разі визнання (кожним індивідуально) тих цінностей, які не вказані в анкеті, зазначити їх. Пропонуємо результат опитування 137 студентів 1 курсу з різних факультетів (цінності виставлені згідно ієрархічної послідовності, за індивідуальним вибором кожного студента):

1. Свобода.
2. Мир.
3. Права людини.
4. Демократія.
5. Самоздійснення.
6. Раціональність.
7. Глибока повага до звичайного життя.
8. Верховенство закону.
9. Релігія.

Серед інших цінностей були названі: толерантність (7 чол.), солідарність, плюралізм, гідність, рівність, індивідуальність (унікальність), милосердність, свобода слова, одностатеві шлюби і приватність (вказали по 1 особі).

Сучасне українське суспільство, як відомо, має вектор щодо інтеграції до Європейського Союзу, відповідно, питання «європейських цінностей» наразі актуальне для аналізу як ніколи раніше. З різних джерел (про які ми згадували на початку статті) нам відомо, що провідні європейські і вітчизняні дослідники-гуманітарії говорять про «розмитість» і нечіткість поняття «європейські цінності», але вибір, здійснений студентами, ясно вказує на те, що сучасна молодь має за свої життєві цінності насамперед свободу, мир і права людини. Тим не менш, тільки філософська освіта надасть належні компетенції щодо подальших ціннісних орієнтирів студента. Досить важко сказати, чи будуть реалізовані наші професійні побажання в майбутньому, але сама практика викладання таких дисциплін вже має, як нам здається, компетентнісні настанови.

Підведемо підсумки. І. А. Бондарчук як висновок до своєї статті пропонує таку тезу: «...гуманітарна «проробка» змісту філософського матеріалу уможлиблює певною мірою вибір тих соціальних норм буття, що здатні употужнити сьогодні смисл людської консолідації, сприяти формуванню духовного і культурного контексту буття. Свідомістю цього суспільного призначення філософії має бути сповнена і справа її викладання у вузах»¹. Отже, сучасна філософія «тяжіє насамперед до взаємодії принципово різних типів методології», що, на наш погляд, і є міжпарадигмальними чинниками філософування ХХІ століття. Тим самим «філософія і є концептуалізований досвід критичної орієнтації мислення»².

Liudmyla Komisar, PhD in Philosophy, is Associate Professor of Philosophy at the Department of English Philology and Philosophy of Language at Kyiv National Linguistic University

ON TODAY'S PHILOSOPHY, UNIVERSITY AND COMPETENCY-BASED APPROACH IN PHILOSOPHICAL EDUCATION

Article is focused on the topical issue concerning the opportunities and demands for «intentions of man for the true humanity» in «digital» 21st century. Based on the ideas of prominent domestic philosophers (I.A. Bondarchuk, S.B. Krymsky, A.M. Loy), the author defends the following positions: a view of philosophy as an «antipode of the vulgarity in mental essence of man», an understanding of philosophizing as a «conceptualized experience of critical orientation of thinking», marginalization of philosophy in sense of its being the most unsecured sphere of culture, peculiarities of philosophical «ascent» of thinking and spiritual demands of individual for philosophical questioning and the necessity of transformation of philosophical education in humanitarian horizon.

¹ Бондарчук І. А. Проблема гуманітарності живого слова філософії (з досвіду спостереження за образами викладання філософії у вузах) / І. А. Бондарчук // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія». Вип. 18 / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. — К.: Вид. центр. КНЛУ, 2013. — С. 4—10. — С. 10

² Лой А. М. Філософія — антипод вульгарності у ментальному естві людини / А. М. Лой // Філософська думка. — 2009. — № 3. — С. 143—162. — С. 152.

The article also examines Ukrainian anti-philosophical politics in the field of higher education and complicated realities, which accompany the teaching of philosophical disciplines at the Ukrainian universities.

The idea that the mentioned topic is a vital one in today's crisis situation in Ukrainian higher education, especially concerning humanities, is defended in the article. The question concerning the adequacy and paradox of elimination of philosophy from university curriculum and simultaneous understanding of philosophy as a primary discipline, which shapes the individual's critical thinking is discussed.

Author suggests extrapolating the mentioned problems on the understanding of features of competency-based approach as a marker of contemporary philosophical education.

Article contains practical examples of realization of the mentioned approach while studying philosophical disciplines as a probable guarantee of acquiring by students of the humanist competencies, which a priori have to be peculiar to the social sciences and humanities.

Thus, the article analyses practice and problematic nature of teaching the philosophical disciplines at the universities in the context of realization of competency-based approach.

Key words: humanities, competency-based approach, education, reflection, university, philosophy.

References

1. Bell D. *The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting*. [Russian edition: Bell D. Griaduchee postindustrial'noe obchestvo. Opyt sotsialnogo prognozirivania; [transl. z angl. W. Inozemtseva]. — M.: AKADEMIA, 1999. — 956 p.
2. Bondarthuk I. A. *Problema gumanitarnosti givogo slova philosophy* // *Wisnik Kiyvskogo natsionalnogo lingvistichnogo university*. Seria: «Istoria, ekonomika, philosophy». Wip. 18. — K. : Vid. tcentr KNLU, 2013. — P. 4—10. [In Ukrainian]
3. Hegel G.W.F. *Wie der gemeine Menschenverstand die Philosophie nehme*. [Russian edition: Hegel G.W.F. O prepodavanii philosophy v universitetah // *Raboti raznih let. V dvuh tomah*. T.1. — M. : Misl, 1972. — 668 p. — (Philosophskoe nasledie. T. 49). — P. 417—426.
4. Joas H. *Die kulturellen Werte Europas*. [Ukrainian edition: Joas H. Kulturi tsinnosti Europi ; transl. z nym. — K. : Dux i litera, 2014. — P. 7—36.
5. Krimskiy S. B. *Philosophia — avantiyra duhu thi liturgia smislu?* // *Zapiti philosophs'kih smisliv*. — K. : Parapan, 2003. — P. 8—21. [In Ukrainian]
6. Loy A. M. *Philosophia — antipod vulgararnosti u mental'nomu estvi ludini* // *Philosophska dumka*. — 2009. — № 3. — P. 143—162. [In Ukrainian]
7. Popovith M. *Europa yak sistema tsinnostey* // *Wimir ratsionalnosti yak thynnik europeis'koyi integratsyi Ukrayini*. — K.: Naukova dumka, 2014. — P. 3—35. [In Ukrainian]
8. Ortega y Gasset J. *What is philosophy?* [Russian edition: Ortega-i-Gasset X. *Wozniknowenie philosophy* ; [transl. z angl. G. Frindlendera] — M.: Nauka, 1991. — P. 273—289.
9. *Ukrainc'ka fundamental'na nauka i europeis'ki tsinnosti : naukova monografia* / O. Gabovith, W. Kuznietsov, N. Semenova. — K. : Vid. dim «Kievo-mogilians'ka akademiya», 2015. — 208 p. [In Ukrainian]
10. Heidegger M. *Sein und Zeit*. [Russian edition: Haidegger M. *Otriechennost'* // *Razgovor na prosielotnoi doroge* ; [transl. z nym. W. Bibihina] — M. : Vischaya chkola, 1991. — P. 102—104.
11. Toffler A. *The Third Wave*. [Ukrainian edition: E. Toffler. *Tretia hvilia* ; [transl. z angl. A. Ewsi]. — K. : Vid. dim «Wsesvit», 2002. — 261 p.].

Стаття надійшла 10.06.2016